

บทที่ 4

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

สรุปและอภิปรายผล

1. ที่มาของการศึกษา

พระปฐมสมโพธิกถา เป็นวรรณคดีเรื่องเอกเรื่องหนึ่ง ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อันจัดว่าเป็นช่วงเวลาแห่งความเบ่งบานทางปัญญา มิใช่มีคุณค่าเพราะเป็นงานพุทธประวัติเชิงชีวประวัติเล่มแรกในภาษาไทยที่ให้ภาพพระพุทธรเจ้าในฐานะบุคคลเชื่อมโยงกับพระธรรมคำสอนในเงื่อนไขเวลาและสถานที่มากกว่าเน้นสภาวะธรรมหรือธรรมประวัติ(การตรัสรู้ของพระพุทธรเจ้าในอดีต ปัจจุบันและอนาคต)เท่านั้น วรรณคดีเรื่องนี้ยังมีคุณค่าทางวรรณศิลป์เนื่องด้วยความประสานของเนื้อหาทางความคิดและเนื้อหาทางอารมณ์ด้วยการประกอบวัสดุคือภาษาอย่างประณีตละเอียดลออ

ในด้านเนื้อหาทางความคิด มีความเห็นว่าพระปฐมสมโพธิกถาซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวรรณคดีในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นส่วนหนึ่งในข้อบ่งชี้ว่าชนชั้นนำมีความคิดทางศาสนาเปลี่ยนแปลงไป(นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543 : 452) งานวิจัยชิ้นสำคัญของนิธิ เอียวศรีวงศ์(2543) มีข้อสรุปว่า สังคมไทยมิได้เพิ่งจะมาเปลี่ยนแปลงเพราะอิทธิพลตะวันตกในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ที่เรียกว่าสมัยปฏิรูป(ในรัชกาลที่ 5) แต่ยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นแตกต่างจากอยุธยาอย่างเห็นได้ชัดด้วยเหตุผลของความเปลี่ยนแปลงไปในระบบเศรษฐกิจ และสรุปว่าวรรณคดีในยุคดังกล่าวนี้สร้างขึ้นด้วยความสำนึกในระบบคุณค่าที่แตกต่างจากสมัยอยุธยา

สิ่งที่นักประวัติศาสตร์และนักวรรณคดีศึกษาเห็นตรงกันก็คือ ปัจจัยที่ส่งผลต่อทัศนะของกวีก็คือ ในยุคนั้นมีความคิดมนุษยนิยมและสังคมนิยมเป็นจุดเด่น อย่างไรก็ตาม หากศึกษาข้อมูลตัวบทประพันธ์ ยังเห็นได้ว่า ระบบคุณค่าของสมัยอยุธยากับสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่ได้แยกขาดจากกันโดยสิ้นเชิง แม้เกิดความสูญเสียอย่างใหญ่หลวงในสมัยเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 แต่ผู้คนในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ยังเชื่อมั่นว่าสามารถศึกษาเรียนรู้ภูมิปัญญาอันตกทอดมาได้ และมุ่งมั่นสร้างผลงานทางศิลปะวัฒนธรรมชิ้นใหม่ได้ทัดเทียมกับงานในยุคก่อน เพื่อสื่อสารกับคนร่วมยุค มิใช่เพียงเพื่ออนุรักษ์ไว้บนหิ้ง ดังจะเห็นว่า วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นงานสร้างใหม่มากกว่าสร้างซ้ำ แม้รักษาเค้าเรื่องเดิม เช่น ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์กุมาร ไม่ปรากฏบท

พรรณนาบุรุษโทษ 18 ประการ ของชุก ซึ่งมีในมหาชาติคำหลวงและกาพย์มหาชาติของอยุธยา และเพิ่มความขัดแย้งภายในของชุกในกัณฑ์ชุกมากขึ้น¹

ระบบคุณค่าที่กำกับการสร้างงานในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็คือระบบคุณค่าที่เสริมสร้างด้วยภูมิปัญญาทางพุทธศาสนา ในช่วงรัชกาลที่ 1 ก็จะมีเห็นว่าการเร่งฟื้นฟูวัฒนธรรมครั้งใหญ่ ในกรอบความคิดที่ว่าคุณธรรมของกษัตริย์เป็นที่มาของความเจริญของบ้านเมือง กษัตริย์จึงทรงอยู่ในสถานะเป็นทั้งผู้นำทางวัฒนธรรมและผู้นำทางจิตวิญญาณ กษัตริย์ต้องทำให้ประชาชนอยู่ในศีลธรรมและมีความสุขตามระบบคุณค่าของสังคม ในรัชกาลที่ 1 พระราชมารดาพิทุพพุทธานุชา เช่นการสังคายนาพระไตรปิฎก จึงเป็นสิ่งที่ทรงบำเพ็ญตั้งแต่สร้างกรุง การฟื้นฟู ตรวจสอบความรู้เดิมเช่นนี้เองที่น่าจะเป็นส่วนหนึ่งที่ส่งผลให้วรรณคดีในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นมีเนื้อหาหลักซึ่งทางพุทธปรัชญา ดึงเห็นได้จาก ตัวเอกและฝ่ายปฏิบัติกิจในงานชิ้นเอกของยุคมิได้แยกขาดจากกันในทางดีชั่วชัดเจน แต่มีลักษณะร่วมกันในแง่การเผชิญปัญหาที่แปรตามการต่อสู้กับธรรมชาติมนุษย์หรือองค์ประกอบทางจิตของชีวิต²

การฟื้นฟูวัฒนธรรมหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ได้ดำเนินต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 แม้จะเป็นช่วงสุดท้ายของการฟื้นฟูหลังการเสียกรุงฯ แต่การเรียนรู้ทางวัฒนธรรมยังจำเป็นยิ่งนัก เนื่องด้วยมีลัทธิลัทธิอาณานิคมของตะวันตกเข้ามาคุกคาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักว่า แม้มีความจำเป็นต้องเปิดรับวัฒนธรรมในด้านเทคโนโลยีที่สูงกว่าจากภายนอก แต่ก็ทรงเห็นว่าวัฒนธรรมไทยก็มีใช้สิ่งที่จะต้องปล่อยให้สูญหายไปเพื่อมิให้ถูกวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาครอบงำ ซึ่งเท่ากับว่าไทยตกเป็นรองตะวันตก ก็จำเป็นต้องเปิดโอกาสให้มีการศึกษาความรู้ของไทยให้แพร่หลาย รัชกาลที่ 3 โปรดฯให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ และจารึกความรู้ของไทยแขนงต่าง ๆ ไว้ให้ประชาชนศึกษาได้โดยเสรี เป็นการประกาศเกียรติคุณของไทย พร้อมทั้งพัฒนาประเทศในอีกทางหนึ่ง(วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, 2530 : 124) แน่นนอนว่าพระปฐมสมโพธิกถาก็เป็นส่วนหนึ่งในกิจที่ว่านี้

มีการศึกษาที่สอดคล้องกับความคิดว่าในพระนิพนธ์นี้เจ้าชายสิทธิธัตถะเป็นบุคคลมิใช่ส่วนหนึ่งของธรรมประวัติเท่านั้น ดังการวิเคราะห์ว่า เจ้าชายสิทธิธัตถะมีการใคร่ครวญ ตกลงพระทัย แสวงหาทางหลุดพ้น ฯลฯ ด้วยพระองค์เอง พระปฐมสมโพธิกถาไม่เพียงแต่เล่าเรื่องพุทธประวัติ แต่ได้แสดงความหมายอันลึกซึ้งของพุทธประวัติ ผ่านกระบวนการตัดสินใจและพฤติกรรมต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้า ในแง่กลวิธีทางวรรณศิลป์ กวีได้ใช้บุคลาธิษฐานพรรณนาธรรมชาติ ขณะที่ทรงผจญความทุกข์ตามลำพังพระองค์ เพื่อแสดงว่าพระโพธิสัตว์มีความเป็นพิเศษและสำคัญต่อโลก(ดวงมน จิตรจันงค์, 2544 : 283) โดยนัยนี้ การศึกษาพระนิพนธ์นี้ในเชิงความงาม

^{1,2} ดูการศึกษาของ ดวงมน จิตรจันงค์ (2544)

ซึ่งเป็นการศึกษาความหมายของบทประพันธ์ รวมทั้งวิธีคิดซึ่งเชื่อมโยงกับการประกอบวัสดุทางภาษา จะนำไปสู่การประเมินคุณค่าพระนิพนธ์นี้ในลำดับต่อไป

2. ผลการศึกษา

จากการศึกษาพระปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ผู้วิจัยพบว่ามีการประกอบวัสดุทางภาษาที่มุ่งผลในการสื่อสารเนื้อหาทางความคิดในทางพุทธปรัชญา มีการแสดงความหมายของชีวิตมนุษย์ในแง่การเผชิญปัญหาด้วยพลังจิตใจอันใหญ่หลวง จนบรรลุเป้าหมายในชีวิต ผ่านกระบวนการไคร้ครวญ ตัดสินพระทัย และลงมือกระทำด้วยพระองค์เองของพระบรมศาสดา การบรรลุเป้าหมายแห่งพระชนม์ชีพของพระองค์มิได้เป็นไปเพื่อพระองค์เอง หากแต่เพื่อมนุษยโลก(และเทวโลก) เหตุการณ์สำคัญในพระชนม์ชีพ ตั้งแต่ประสูติ ดำรงพระราชอิสริยยศในราชสำนัก จนเสด็จออกบรรพชา ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณ หลุดพ้นจากห้วงทุกข์ และการสถาปนาพระพุทธศาสนา นำพาสัตว์โลกพ้นทุกข์ จนแม้ในกาลเมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว เป็นเหตุการณ์ที่ปรากฏอย่างสอดคล้อง มีเอกภาพของเนื้อหาทางความคิดและเนื้อหาทางอารมณ์อย่างเหมาะสมกลมกลืน ผลการศึกษาพระนิพนธ์นี้แบ่งออกเป็น 2 หัวข้อ ได้แก่ เนื้อหาทางความคิดและอารมณ์ และลักษณะเด่นด้านวรรณศิลป์ โดยทั้ง 2 หัวข้อนี้ก็มีความสัมพันธ์กัน

2.1 เนื้อหาทางความคิดและอารมณ์

2.1.1 การเผชิญปัญหาอย่างบุคคลของพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าในพุทธกาลนี้หรือพระพุทธโคดมทรงเผชิญปัญหาอย่างบุคคล ผู้สั่งสมอำนาจทางจิตใจอย่างพากเพียร เพื่อบรรลุเป้าหมายแห่งพระชนม์ชีพ การดำเนินพระชนม์ชีพแบ่งออกเป็น 3 ช่วง ได้แก่ ทรงมุ่งมั่นที่จะค้นพบพระอริยสัจ การสถาปนาพระพุทธศาสนา และพุทธปรินิพพาน

ในช่วงที่ทรงมุ่งมั่นที่จะค้นพบพระอริยสัจ กว่าพระโพธิสัตว์จะตรัสรู้พระโพธิญาณ ต้องทรงเผชิญปัญหาหลายประการ เช่น ในคราวที่จะเสด็จออกบรรพชา ทรงมีความขัดแย้งในพระทัย เมื่อต้องตัดอาลัยจากพระราหุล พระโอรสซึ่งเพิ่งประสูติได้เพียงวันเดียว แม้พระองค์จะตกลงพระทัยแน่วแน่แล้วว่าจะเสด็จออกบรรพชาในคำคั้นนั้น แต่ก็ยังเสด็จไปทودพระเนตรพระโอรสก่อนออกจากพระนคร ทรงปรารถนาจะอุ้มพระโอรส แต่ทรงเกรงว่าหากพระนางพิมพาตื่นขึ้นอาจเป็นอุปสรรคต่อการออกบรรพชา การที่ทรงให้ความสำคัญแก่การตรัสรู้มากกว่าความรักในพระโอรส ประกอบกับความแน่วแน่ที่จะตรัสรู้ นำพาสัตว์โลกพ้นทุกข์ ก็ทำให้ทรงตัดอาลัยได้ ทรงเห็นอานิสงส์หรือประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นกับชีวิตทั้งหมดมากกว่าความสุขส่วนพระองค์

ปัญหาเมื่อต้องปรับพระองค์ให้เข้ากับวิถีชีวิตแบบบรรพชิต ทั้งในแง่ของการต้องดำรงพระชนม์อยู่อย่างโดดเดี่ยว ปราศจากข้าราชการบริพาร ทั้งต้องเสวยภัตตาหารจากการบิณฑบาตซึ่งคณะเคล้าปะปนกัน ไม่ประณีตอย่างในพระราชวัง ทำทนายให้ทรงใช้สติเตือนพระองค์เองและใคร่ครวญจนปรับพระองค์ ดำรงพระชนม์อย่างบรรพชิตได้

เหตุการณ์ที่แสดงถึงความเพียรและความมุ่งมั่นเป็นอันมากของพระโพธิสัตว์ประการหนึ่งก็คือการแสวงหาทางปฏิบัติเพื่อค้นพบพระอริยสัจ ทรงศึกษาเรียนรู้ในสำนักดาบสจนหมดสิ้นความรู้ให้ศึกษาต่อไป เมื่อทรงเห็นว่ายังไม่สามารถพ้นทุกข์ได้ ก็ทรงกระทำทุกริกิริยาอย่างยิ่งยวด แม้ทรงได้รับความทุกข์ทรมานอย่างที่สุดแต่ก็ไม่ทรงละจากความเพียร เมื่อเห็นว่าหนทางที่ปฏิบัติอยู่นี้มิได้นำไปสู่การพ้นทุกข์ ก็พิจารณาว่าถ้าเช่นนั้นทางปฏิบัติใดจะนำไปสู่การพ้นทุกข์ได้ เมื่อพระอินทร์ลงมาตีตมพิณทิพย์สามสายถวาย พระองค์ก็ทรงจุกคิดด้วยพระองค์เอง และค้นพบว่าทางปฏิบัติที่จะนำไปสู่พระอริยสัจก็คือทางสายกลาง มิใช่การบำเพ็ญทุกริกิริยาอย่างที่ทรงกระทำอยู่

ปัญหาสำคัญที่พระโพธิสัตว์ทรงต้องเผชิญและต้องผ่านพ้นไปให้ได้เพื่อบรรลุพระสัมพันธัตถญาณ ก็คือการเอาชนะพระยามารหรือการขจัดกิเลส ความยากลำบากอย่างยิ่งยวดของการเอาชนะมารนี้ปรากฏด้วยการเผชิญหน้ากับการรุมล้อมของกองทัพพระยามารอันมหึมา ความน่าประหวั่นพรึงของเหล่าพลเสนามาร ผู้เข้ามาคุกคามด้วยโทสะอันกราดเกรี้ยวรุนแรง แม้แต่เหล่าเทพดาที่เคยแวดล้อมพระองค์ก็หลบหนีไปด้วยความหวาดกลัว องค์ประกอบทางอารมณ์ของกองทัพพระยามารอันน่าหวาดหวั่น ได้ขับเน้นความกล้าหาญของพระโพธิสัตว์ ทรงสละที่ตั้งมั่นยังรัตนบัลลังก์เพื่อจะเอาชนะมารให้จงได้ ทรงตั้งปณิธานด้วยว่าตราบใดที่ยังไม่สามารถพิชิตมารได้ก็จะไม่ลุกออกไปจากรัตนบัลลังก์เป็นอันขาด นำสนใจว่า กำลังพลที่ช่วยให้พระองค์ต่อสู้กับกิเลสหรือจิตที่เป็นอกุศลได้ก็คือ บารมีที่ทรงกระทำสั่งสมมาอย่างยาวนาน โดยเฉพาะทานบารมี ในที่สุดพระแม่ธรณีก็ผุดขึ้นมาจากพื้นปฐพีเป็นพยานรู้เห็นการบำเพ็ญทานของพระองค์ อันเป็นเครื่องยืนยันสิทธิครอบครองโพธิบัลลังก์ และขับไล่กองทัพพลมารแตกพ่ายไปด้วยธารน้ำจากมวยผมอันสั่งสมเมื่อทรงบำเพ็ญทานบารมีอันยิ่งใหญ่ต่อเนื่องมา ความชอบธรรมในการครอบครองบัลลังก์ของผู้นำทางจิตวิญญาณของโลกที่จะต้านทานสิ่งชั่วร้าย ขึ้นอยู่กับความมั่นพระทัยในเส้นทางที่ทรงเลือกดำเนินอย่างแน่วแน่ พระองค์สามารถดับกิเลสได้ด้วยบารมีที่ทรงสั่งสมมาแต่อดีตกาล ได้แก่ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา

แม้เมื่อพิชิตพระยามารได้เป็นผลสำเร็จแล้ว ก็ยังทรงต้องเจริญสมาธิภาวนา เพื่อจะตรัสรู้พระโพธิญาณ ทรงใช้เวลาตั้งแต่ยามค่ำไปจนถึงรุ่งเช้าในการตรัสรู้ ผู้ทรงนิพนธ์ได้แสดงกระบวนการใคร่ครวญของพระโพธิสัตว์กว่าจะตรัสรู้ เช่น ทรงพิจารณาปฏิจสมุปบาทธรรม โดยพิจารณาเริ่มที่ที่เกิดแห่งกองทุกข์ แล้วพิจารณาถึงที่ดับแห่งกองทุกข์ จากนั้นก็ทรงพิจารณาเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดทุกข์แต่ละประการอย่างละเอียด เป็นลำดับ ในที่สุดพระองค์ก็ตรัสรู้พระสัมพันธัตถญาณ และตรัสทักตันทว่าทรงพบช่างกระทำเรือนแล้ว กิเลสตัณหาไม่สามารถก่อนามรูป (เบญจขันธ์) ให้พระองค์ได้อีก แต่แม้จะตรัสรู้แล้ว กวีก็ยังแสดงว่าความรู้งามของพระองค์ยังไม่

บริบูรณ์พระฉัพพรรณรังสียังไม่โอกาสออกจากพระวรกาย การที่พระองค์จะทรงเป็นศาสดา นำพระสัทธรรมที่ตรัสรู้ได้นี้ไปสั่งสอนสรรพสัตว์ต่อไป ก็ทรงต้องเข้าพระทัยในพระสัทธรรมเป็นอย่างดี พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาทบทวนเรียบเรียงพระสัทธรรมอย่างทั่วถึง ในที่สุดก็ทรงเข้าพระทัยในพระธรรมอย่างแจ่มแจ้ง พระฉัพพรรณรังสีซึ่งเป็นสิ่งบ่งชี้ความกระจ่างแจ้งแห่งพระปัญญาภิโภาสออกจากพระวรกาย

ในช่วงพระชนม์ชีพภายหลังจากบรรลุพระสัพพัญญุตญาณแล้ว แม้จะทรงมีสถานะเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว พระองค์ก็ยังทรงเผชิญปัญหาเกี่ยวกับการสถาปนาพระพุทธศาสนา เริ่มจากก่อนที่จะตกลงพระทัยเผยแผ่พระสัทธรรม ทรงท้อถอยที่จะประกาศพระศาสนาด้วยทรงตระหนักดีถึงอำนาจกิเลสที่ครอบงำสัตว์โลกทั้งหลายซึ่งล้วนมีสันดานยินดีในเบญจกามคุณ ย่อมยากที่จะเข้าใจในพระสัทธรรม ความวิตกเช่นนี้แม้จะมีการอธิบายว่าเป็นธรรมดาของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ แต่ก็มิได้มีเหตุผลให้เข้าใจได้เนื่องจากอำนาจแห่งกิเลสมารในโลกยังดำรงอยู่อย่างกว้างขวาง นั่นคือครอบครองจิตใจของสัตว์ทั้งปวง (แม้แปรตามกุศลจิตหรืออกุศลจิต ก็ยังตกอยู่ในความหลง) แต่ด้วยความที่ทรงมีพระมหากรุณาต่อสัตว์โลกยิ่งนัก เมื่อทำวสหมัตมहाพรหมได้มาทูลอาราธนาให้พระองค์ตรัสเทศนาโปรดสัตว์โลก โดยเน้นถึงความนำเวทนาของสัตว์โลกซึ่งไร้ที่พึ่ง พระองค์ก็ทรงไตร่ตรองดูก็พบว่าสัตว์โลกต่างมีกิเลสหนาบางมากน้อยต่าง ๆ กัน แม้จำพวกต่ำสุดจะเป็นผู้ที่เปรียบได้กับวัวที่เพิ่งไถล่อออกจากเงา “พระสัทธรรมพุทโธวาทจะเป็นแต่อุปนิสัยวาสนาบารมีไปในอนาคต ภายหน้า”(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2530 : 115) หมายความว่าก็ยังมิโอกาสบรรลุธรรมได้ในอนาคต¹ ในที่สุดก็ทรงรับอาราธนาประกาศพระศาสนา

ในขั้นตอนของการสถาปนาพระพุทธศาสนา ทรงรับพระสาวกทั้งที่เป็นฆราวาสและนักบวชในลัทธิอื่นเข้ามาบวชเป็นพระภิกษุ ช่วงที่พระองค์ทรงเผยแผ่พระศาสนา นี้เป็นช่วงที่มีลัทธิต่าง ๆ เกิดขึ้นมากมาย นักบวชในลัทธิเหล่านั้น ต่างก็มุ่งแสวงหาทางดับทุกข์ในแนวทางของตน แน่นนอนว่า นักบวชเหล่านี้มีแนวทางปฏิบัติที่ต่างจากพระองค์ แต่ก็มีลักษณะร่วมกันที่เป็นผู้ละทิ้งชีวิตทางโลก ด้วยพระกรุณาพระพุทธเจ้าทรงเผยแผ่คำสอนด้วยความระมัดระวังมิให้เกิดความบาดหมางหรือการปะทะกันด้วยความรุนแรงเพราะความเห็นที่แตกต่าง จนได้พระอรียสงฆ์เป็นกำลังสำคัญในการเผยแผ่พระศาสนา เริ่มด้วยปัญจวัคคีย์ที่เทศนาโปรดด้วยธรรมจักรกัปปวัตตนสูตร ยังมีเดียรฉัตรที่ตั้งตนเป็นปฏิปักษ์ต่อพระพุทธศาสนา หากทางทำให้พระพุทธศาสนาเสื่อมเสีย เมื่อเหล่าเดียรฉัตรสบโอกาสเห็นว่าพระพุทธเจ้าตรัสห้ามสาวกแสดงปาฏิหาริย์ เพื่อแสดงความเป็นพระอรหันต์ ก็ทำแข่งกระทำปาฏิหาริย์กับพระองค์ แม้เหล่าสาวกจะอาสากระทำปาฏิหาริย์แทน แต่พระองค์ก็ตรัสห้ามว่ามีใช้วิสัยของสาวก ทรงตกลงพระทัยจะกระทำปาฏิหาริย์แข่งกับเดียรฉัตรด้วยพระองค์เอง พวกเดียรฉัตรซึ่งไม่มีอิทธิฤทธิ์ก็ใช้เล่ห์กลต่าง ๆ ชัดขวางมิให้ทรงกระทำปาฏิหาริย์สำเร็จ

¹ นับว่าต่างจากที่เข้าใจกันทั่วไปว่า บุคคลกลุ่มที่ 4 ซึ่งเรียกว่า ปทปรมะ จะไม่มีโอกาสบรรลุธรรมได้เลย

ก็ไม่ทรงตอบโต้ ยมกปาฏิหาริย์ที่ทรงกระทำ สามารถตีความจากบทประพันธ์ได้ว่า เกิดขึ้นด้วยอำนาจจิตอันดับกิเลสแล้ว เหล่าเดียรฉัตรจึงครั้นคร้ามหนีไปด้วยกลัวพุทธานุภาพ

พระพุทธเจ้าทรงเผชิญกับผู้ที่ตั้งตนเป็นศัตรูกับพระองค์ด้วยพระกรุณา ดังเหตุการณ์ที่พระเวททตต์ตั้งตนเป็นศัตรู พยายามลอบปลงพระชนม์พระองค์ พระเวททตต์บรรพชาเป็นภิกษุ และปฏิบัติธรรมจนสำเร็จปุลุชนฤทธิ์ แต่ก็ยังคงมีกิเลสอยู่ พระเวททตต์เห็นว่าพระพุทธเจ้าและสงฆ์สาวกอื่น ๆ ได้รับความสักการะเป็นอันมาก แต่ตนซึ่งเคยเป็นกษัตริย์ศากยะเช่นกันกลับไม่มีใครนับถือ จึงน้อยใจและคิดจะทำให้ตนได้ลาภสักการะเช่นนั้นบ้าง จึงเข้าไปแสดงอิทธิฤทธิ์แก่พระอชาตศัตรูราชกุมาร จนทรงเลื่อมใส จากนั้นพระเวททตต์ก็มีความโลภอยากจะเป็นใหญ่ในหมู่สงฆ์ทั้งปวง ก็มากกราบทูลพระพุทธเจ้าขอให้ตนเป็นผู้ครอบครองสงฆ์ทั้งหลายแทนพระองค์ พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาต และตรัสห้ามว่าไม่ควร ตั้งแต่นั้นพระเวททตต์ก็อาฆาตเคັนพระพุทธเจ้ายิ่งนัก พยายามลอบปลงพระชนม์พระพุทธเจ้าหลายครั้งแต่ไม่สำเร็จ เช่น ให้นายขมังธนูแผลงศรใส่พระองค์ แต่ด้วยพระเมตตา นายขมังธนูเหล่านั้นสดับพระสัทธรรม บรรลุพระโสดาบัน พระเวททตต์ยังได้กลิ้งก้อนศิลาให้กระทบพระบาท บังเกิดห่อพระโลหิต เป็นต้น แต่พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงมีความอาฆาตตอบแม้แต่น้อย ต่อมาเมื่อพระเวททตต์เลื่อมลาภสักการะเพราะการกระทำชั่วร้ายของตนล่วงรู้ถึงชาวบ้าน พระเวททตต์ก็ได้ไปทูลขอวัตถุ 5 ประการ โดยตั้งกฎอันเข้มงวดขึ้นมาว่าหากภิกษุนับถือข้อใดก็ให้ถือไปตลอดชีวิต แต่พระพุทธเจ้าตรัสว่าไม่ควร ควรจะปฏิบัติได้โดยศรัทธา พระเวททตต์ไม่ยอมเชื่อฟัง ได้พาพวกไปปฏิบัติตามแนวทางของตน พระพุทธเจ้านอกจากจะไม่ทรงอาฆาตเคັนพระเวททตต์แล้ว ยังทรงเข้าพระทัยด้วยว่า พระเวททตต์มีความเขลาจึงมัวเมาต่อบาป ดังที่ได้ตรัสว่า กรรมชั่วนั้นบุคคลกระทำได้ง่าย แต่กรรมดีนั้นทำได้ยาก และกรรมดีนั้นบุคคลที่เป็นปราชญ์กระทำได้ง่าย นั้นหมายความว่า ทรงเข้าพระทัยดีว่าพระเวททตต์ยังไม่เข้าใจความจริงของชีวิต ตกอยู่ในอวิชชาจึงกระทำการชั่วซึ่งเป็นสิ่งที่กระทำได้ง่าย และเมื่อทรงทราบว่พระเวททตต์จะพาภิกษุบวชใหม่ 500 รูปไปกระทำสังกรรมตามตน พระพุทธเจ้าก็ทรงให้พระอัครสาวกนำพาภิกษุเหล่านั้นกลับมาด้วยการเทศนา ภายหลังพระเวททตต์ถูกภิกษุรูปหนึ่งทำร้ายจนอาพาธหนัก ไกลจะมรณภาพก็สำนึกผิด และซาบซึ้งในพระกรุณาของพระพุทธเจ้า คิดว่าตนกระทำการชั่วต่าง ๆ นานาต่อพระองค์ด้วยความอาฆาต แต่พระองค์กลับมิได้อาฆาตตอบตนแม้แต่น้อย พระเวททตต์เดินทางไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า แต่ไม่ทันพบก็ถูกธรณีสูบไปเสียก่อน ระหว่างที่ถูกธรณีสูบพระเวททตต์ได้ถวายอัฐิที่คางเป็นพุทธุบรูชา บทประพันธ์ย้ำเน้นพระมหากุณาต่อสัตว์โลกเป็นอันมากของพระพุทธเจ้าด้วยคำอธิบายว่า ทรงมีพระกรุณาต่อพระเวททตต์ องคุลิมาล และพระราหุลเสมอ

เหตุการณ์หนึ่งในพระชนม์ชีพที่สำคัญต่อการสถาปนาพระพุทธศาสนา ก็คือการโปรดปรทานแต่งตั้งพระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะเป็นพระอัครสาวก ผู้ซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เดิมพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเป็นปริพาชก(นักบวชนอกศาสนา) พระสารีบุตรชื่ออุปติสฺกุมาร พระโมคคัลลานะชื่อโกลิตกุมาร ทั้งสองเป็นสหายกันและออก

แสวงหาทางหลุดพ้นด้วยกัน เมื่อทั้งสองเดินทางไปสู่ดับพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า เหล่าปริพพาชกอื่น ๆ บรรลุพระธรรม ยกเว้นอุปติสและโกลิตปริพพาชก ก็เนื่องด้วยการจะบรรลุสาวกบารมีญาณนั้นกระทำไต่ยาก ต่อมาทั้งสองก็บรรพชา และได้รับประทานนามว่า สารีบุตร และโมคคัลลานะ ตามลำดับ ระหว่างที่พระโมคคัลลานะปฏิบัติธรรมก็บังเกิดความท้อแท้ พระพุทธเจ้าก็ได้ประทานโอวาท จนในที่สุดพระโมคคัลลานะก็บรรลุอรหัตต์ ส่วนพระสารีบุตรก็ตามเสด็จพระพุทธเจ้าไปยังที่เลี้ยงสุกร แล้วได้สดับพระธรรมที่พระพุทธเจ้าเทศนาโปรดที่ฆนขปริพพาชก เมื่อพระสารีบุตรพิจารณาตามไป ก็บรรลุพระอรหัตต์ พระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งให้พระอริยสงฆ์ทั้งสองเป็นพระอัครสาวกชายขวา

พระกรณียกิจที่ทรงกระทำในช่วงสถาปนาพระพุทธศาสนา ก็คือการอนุเคราะห์พระประยูรญาติ ที่ทุกข์ทรมานหมองตั้งแต่ทรงละทิ้งราชสมบัติเสด็จออกบรรพชา ทรงชดใช้ค่าน้ำนมพระพุทธมารดา ทดแทนพระคุณพระพุทธบิดาด้วยพระสัทธรรม ทรงอนุญาตให้พระนางมหาปชาบดีโคตมีพระมาตุจฉา ผนวชเป็นภิกษุณี และทรงระงับความโศกเป็นอันมากของพระนางพินพาด้วยการเสด็จเยี่ยมเยียนพระนาง ตามที่นางยื่นคำขาดว่าหากไม่เสด็จมา ก็จะกระทำตนให้สิ้นพระชนม์ ทรงมีความละเอียดอ่อน แม้จะตระหนักดีถึงโทษของกิเลส แต่ก็ยังทรงเห็นค่าของความรักและความอนุเคราะห์ที่พระนางให้แก่พระองค์ตั้งแต่อดีตชาติ ตรัสเทศนาพระสัทธรรมโปรดพระนางด้วยพระเมตตา และความกตัญญู จนกระทั่งนางบรรลุโสดาปัตติผลหลุดพ้นจากความโศกเศร้าและความทุกข์ทางโลกย์

การอนุเคราะห์พระนางมหาปชาบดีโคตมีให้ผนวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา ถือว่าเป็นกิจหนึ่งที่สำคัญต่อการสถาปนาพระพุทธศาสนา เพราะเป็นการทำให้มีพุทธบริษัทครบทั้ง 4 ประการ ได้แก่ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา ซึ่งย่อมส่งผลให้พระพุทธศาสนาดำรงอยู่อย่างมั่นคง ยาวนาน ในตอนแรกพระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาตให้พระนางมหาปชาบดีโคตมีบรรพชา ตรัสว่าสตรีไม่ควรบวชในพระพุทธศาสนา อาจเนื่องด้วยทรงเกรงว่าอาจเกิดปัญหาจากการที่ภิกษุและภิกษุณีซึ่งเป็นคนต่างเพศกันมาอยู่ร่วมกัน ทรงเข้าพระทัยดีถึงอำนาจของกิเลส จึงเล็งเห็นถึงผลที่จะเกิดตามมา แต่เมื่อพระนางมหาปชาบดีโคตมีทรงมีความปรารถนาอันแรงกล้าที่จะบรรพชา และโศกเศร้ายิ่งนักเมื่อจะไม่ได้บรรพชา พระพุทธองค์จึงทรงอนุเคราะห์พระนาง ระงับความโศกเศร้าด้วยการพระราชทานอนุญาตให้อุปสมบทได้ แต่มีเงื่อนไขว่าสตรีที่จะบวชในพระพุทธศาสนา ต้องยินดีรับครุธรรม 8 ประการมาปฏิบัติจนสิ้นชีวิต 1 ในครุธรรม 8 ประการก็คือห้ามภิกษุณีจำพรรษาในอาวาสที่มีภิกษุ ในที่สุดพระนางมหาปชาบดีโคตมีพร้อมทั้งนางกษัตริย์ศักยราช 500 องค์ อีกทั้งพระนางพินพากับนางศักยนารีและนางปริจจาริกาอีก 500 นางก็ได้อุปสมบท

ในช่วงสุดท้ายของพระชนม์ชีพ ผู้ทรงนิพนธ์ได้แสดงความเป็นมนุษย์ของพระพุทธเจ้าในทางกายภาพด้วย พระพุทธองค์ทรงพระประชวรด้วยพระชราภาพ ในตอนแรกพระองค์ก็ได้ทรงจะเสด็จดับขันธปรินิพพานเนื่องด้วยปรารถนาจะสั่งสอนสรรพสัตว์ต่อไป แต่แล้วเมื่อพระยามารซึ่งสบโอกาสจะกำจัดพระองค์เข้ามาอาราธนาให้เสด็จดับขันธปรินิพพาน พระองค์ก็

ทรงรับอาราธนา ด้วยทรงเห็นว่าพระสัทธรรมยังมีอยู่ต่อไปและยังสามารถต่อสู้กับอกุศลจิตในใจของสัตว์โลกต่อไปได้ กวีได้แสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงมีพระกรุณาต่อสัตว์โลกทั้งหลาย และกระทำเพื่อสัตว์โลกตลอดพระชนม์ชีพ แม้กระทั่งวาระสุดท้าย พระองค์ได้พิจารณาเลือกสถานที่ที่จะเสด็จดับขันธด้วยเหตุว่าจะแก้ปัญหาความขัดแย้งอันเนื่องด้วยการแย่งชิงพระสรีรธาตุได้ แม้ว่าพระองค์เสด็จไกลทั้งที่ทรงพระประชวรอยู่ก็ตาม และก่อนที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพานก็ยังมิพทุทธิกาแน่นำให้พระสงฆ์สาวกดำรงอยู่ในความไม่ประมาท ปฏิบัติตนให้พ้นจากทุกข์ ก่อนสังขารจะดับสูญ

การเผชิญปัญหาด้วยคุณธรรม และการอุทิศพระองค์เพื่อส่วนรวมตลอดพระชนม์ชีพของพระพุทธเจ้า แสดงถึงความเป็นมนุษย์ที่มีความพิเศษ เป็นมหาบุรุษ แม้มนุษย์จะไม่สามารถหลีกเลี่ยงที่จะเผชิญหน้ากับปัญหาได้ แต่มนุษย์ก็สามารถต่อสู้ แก้ไขปัญหาได้ด้วยคุณธรรม เช่น ความเพียร ความมุ่งมั่น การใช้ปัญญา ความเมตตา เป็นต้น การบรรลุสู่เป้าหมายแห่งชีวิตจะมีคุณค่าเป็นอันมาก หากเป้าหมายนั้นเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม ผู้ทรงนิพนธ์ยังได้แสดงเนื้อหาทางความคิดเกี่ยวกับหลักธรรมสำคัญเอาไว้ด้วย เช่น การเข้าใจชีวิตและสรรพสิ่งว่าไม่เที่ยง ไม่มีตัวตนที่แท้ และเป็นทุกข์ การปฏิบัติตนให้พ้นจากห้วงทุกข์อาจกระทำได้ยาก แต่ก็อาจเป็นไปได้ หากมีความมุ่งมั่นและเพียรพยายามอย่างแท้จริง

2.1.2 เนื้อหาทางอารมณ์ด้านความนำพิศวงในคุณลักษณะและพระกรณียกิจของพระพุทธเจ้า

ในการแสดงการเผชิญปัญหาอย่างบุคคลของพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นส่วนของเนื้อหาทางความคิด ได้ประสานหรือเอื้อในการสื่อความหมายนั้นด้วยการสร้างความรู้สึกนำพิศวงในคุณลักษณะและพระกรณียกิจของพระพุทธองค์ให้แก่ผู้รับสาร ซึ่งมีทั้งคุณลักษณะภายนอก และคุณลักษณะภายใน

ในด้านคุณลักษณะภายนอก มีการแสดงเหตุการณ์อันน่าอัศจรรย์ เช่น ในตอนที่เจ้าชายสิทธัตถะประสูติ ตัวอย่างเช่น มิได้ทรงเสวยทุกข์ลำบากเมื่ออยู่ในครรภ์มารดาเหมือนมนุษย์อื่น ๆ พระกายสะอาดบริสุทธิ์ อยู่ในพระอาการนั่งสมาธิ เมื่อประสูติพระกายเย็น เหยียดพระหัตถ์ออกมาก่อน เสด็จจากหัตถ์ของนางนมาสติดิยีนอยู่บนพื้นปฐพี โดยมีเหล่าเทพยดาตามเสด็จ เป็นต้น ความอัศจรรย์นี้ได้รับการอธิบายว่าเป็นบุพนิมิตที่บอกเหตุล่วงหน้าว่าจะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้า เจ้าชายสิทธัตถะยังมีลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการ และมีลักษณะน้อยอีก 80 ทศ ซึ่งเป็นลักษณะอันงามผิดจากมนุษย์ทั่วไป แต่ก็ได้รับการอธิบายว่าลักษณะอันงามต่างเป็นผลจากกุศลกรรมที่ทรงกระทำมาแต่อดีตชาติ แม้กระนั้นพระวรกายของพระองค์ก็มีการเปลี่ยนแปลงวิปริตแปรปรวน เช่น เมื่อทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาอย่างยิ่งยวด และ เมื่อทรงพระชราภาพ

ในด้านคุณลักษณะภายใน บทประพันธ์นี้สร้างความประทับใจแก่ผู้รับสารด้วยการเน้นปริมาณของสิ่งชีวิตพระมหากรุณาและความมุ่งมั่นของพระพุทธเจ้าอย่างเป็นรูปธรรม เช่น การแสดงถึงการบำเพ็ญทานบารมีของพระโพธิสัตว์ ทรงให้โลหิตเป็นทานมากกว่ากระแสน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 ทรงให้พระมังสะเป็นทานมากถึงขั้นที่อาจยังพื้นปฐพีให้พ่ายแพ้ ตัดพระเศียรกับ

พระเศวตโมลีให้เป็นทานที่สูงกว่าเขาพระสุเมรุราช ควักพระเนตรให้เป็นทานมากกว่าดวงดาวบนฟ้า เป็นต้น ในแง่ของการแสดงความดีเต็ยวในพระทัย มีการกล่าวโดยพระบูรณะเวลาว่าทรงละจักรพรรดิราชสมบัติที่จะมาถึงใน 7 วัน มิได้ทรงอาลัย แสดงถึงความดีเต็ยวที่ละความสุขอันเนื่องมาจากอำนาจที่จะมาถึงอีกไม่นาน เพื่อที่จะดำรงพระชนม์อย่างยากลำบากเป็นเวลายาวนานกว่าเป็นอันมาก เพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม ในแง่ของความกล้าหาญ กวีทรงแสดงว่าพระโพธิสัตว์ทรงมีพระกายอันมหาศาล แต่กำลังกายมากเพียงนั้นก็ไม่อาจเอาชนะพระยามารได้ หากแต่ต้องประกอบด้วยกำลังความรู้ที่เรียกว่า ญาณพล และอภิญาพล และในบทพรรณนากองทัพของพระยามาร ผู้ทรงนิพนธ์ก็ได้ระบุขนาดใหญโตเหนือจริงของช้างทรงของพระยามารว่าสูงถึง 150 โยชน์ และพระยามารก็ณุมิตพระพาหาจำนวนมากถึง 2,000 พระพาหา ซึ่งล้วนถือสรรพศาสตราวุธเพิ่มความน่ากลัวให้แก่ทัมมาร ช้บเน้นความกล้าหาญของพระพุทเจ้าซึ่งไม่ทรงหวั่นไหวแต่อย่างใด

2.1.3 เนื้อหาด้านอารมณ์โศก

ในการดำเนินพระชนม์ชีพด้วยความมุ่งมั่นและเพียรที่จะบรรลุพระโพธิญาณและสถาปนาพระพุทธศาสนาของพระพุทเจ้า กวีได้แสดงปฏิสัมพันธ์ของพระพุทเจ้ากับบุคคลแวดล้อม อารมณ์โศกไม่ได้บังเกิดกับพระพุทเจ้าทั้งก่อนและหลังตรัสรู้ ก็เนื่องด้วย ก่อนตรัสรู้นั้นพระองค์เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมเป็นที่ตั้ง และตระหนักถึงโทษของโลกียสุข ดังที่สามารถตัดอาลัยจากพระโอรสออกบรรพชาได้ หลังตรัสรู้ก็ละกิเลสได้อย่างสิ้นเชิงแล้ว ทรงเข้าพระทัยในความจริงของชีวิต จึงไม่ทรงหวั่นไหวกับความพลัดพราก ในขณะที่บุคคลที่อยู่รอบ ๆ พระองค์ประสบกับความโศกเศร้า เช่นเมื่อต้องจากบุคคลอันเป็นที่รัก เนื้อหาด้านอารมณ์โศกซึ่งบังเกิดขึ้นกับตัวละครอื่น ๆ ที่โดดเด่นก็เช่น พระนางพิมพา ความเศร้าโศกของพระนางพิมพาเกิดจากการพลัดพรากจากพระพุทเจ้า พระนางทั้งรักทั้งเสน่หาและผูกพันพระพุทเจ้ายิ่งนัก จึงเกิดความทุกข์โศกอย่างยิ่งเมื่อพระสวามีเสด็จออกจากพระนครไปบรรพชา พระนางไม่เข้าพระทัยในเหตุผลที่พระสวามีละทิ้งพระนางและพระโอรสที่เพิ่งประสูติเพียงวันเต็ยว จึงคร่ำครวญตัดพ้อและติเต็ยนตนเองที่ถูกทอดทิ้ง แต่ด้วยพระเมตตาประกอบกับความตระหนักในพระคุณของนางที่ร่วมสละความสุขส่วนตนมาตั้งแต่อดีตชาติ ก็เสด็จมาเยี่ยมนางให้คลายทุกข์โศก แล้วก็ตรัสพระสัทธรรมเทศนา พระนางพิมพาจากที่มี ความโศกเป็นอันมาก ก็ดับทุกข์ลงได้ ด้วยพบสัจธรรมในพระสัทธรรม ความทุกข์โศกของพระนางพิมพา บ่งชี้ถึงความทุกข์ที่บังเกิดขึ้นกับปุณชนที่ยังติดข้องอยู่ในกิเลส เป็นเนื้อหาที่ผิดแผกกับความสงบภายหลังจากได้สดับพระสัทธรรมแล้ว ความขัดกันของอารมณ์โศกและความสงบของพระนางพิมพานี้ได้สื่อความหมายทางความคิดว่าการจะหลุดพ้นจากทุกข์ได้ก็คือการเอาชนะกิเลสให้ได้นั่นเอง

แม้ว่าในการศึกษา จะสามารถแยกวิเคราะห์เนื้อหาทางความคิดและเนื้อหาทางอารมณ์ทีละส่วนได้ แต่ว่าเนื้อหาทั้ง 2 ส่วนนี้ก็มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันตลอดเวลา ทั้งเสริมรับกันและแสดงความแตกต่าง ซึ่งย้ำเน้นน้ำหนักของกันและกัน ดังจะเห็นได้ว่า ความนำพิศวงในคุณลักษณะทั้งภายนอกและภายในของพระพุทเจ้านั้นกลมกลืนและเสริมรับกันกับพระกรณียกิจ

ของพระพุทธเจ้า เช่น การแสดงลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการของพระพุทธเจ้า ก็เป็นไปเพื่อเน้นย้ำว่าพระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญบารมีมาเป็นอันมาก นอกจากบารมีจะส่งผลให้ทรงมีพระวรกายอันงามแล้ว ยังมีผลต่อเนื่องถึงการมีพลังอำนาจของกุศลจิต ซึ่งจะใช้ต้านทานและขจัดกิเลสได้ หรือการแสดงผลจากการระดมพลอันยิ่งใหญ่ของพระยามาร ก็เป็นการระดมพลซึ่งประกอบด้วยพระบารมีของพระองค์ นอกจากนี้จะให้ความน่าพิศวง ตื่นเต้นและประทับใจแล้วยังสื่อความยากลำบากในการเอาชนะกิเลสในพระทัย และแสดงถึงความยิ่งใหญ่ในการเอาชนะตนเองของพระพุทธเจ้าด้วย หรือในการแสดงอารมณ์โศกของตัวละครสำคัญเช่น พระนางพิมพา นอกจากจะแสดงความแตกต่างของบุคลกับพระอริยบุคคล ซึ่งบ่งชี้ว่าการเข้าใจความจริงของชีวิตจะนำไปสู่การดับทุกข์ได้ ยังสื่อความหมายด้วยว่าพระพุทธเจ้าทรงมีพระมหากรุณาต่อสัตว์โลกอย่างยิ่ง ดังที่ทรงละวางความรักส่วนพระองค์ มุ่งหน้าแสวงหาทางหลุดพ้น แม้ในขณะนั้น ไม่ทรงรู้เลยว่าจะประสบความสำเร็จหรือไม่ และเมื่อใดก็ตาม ทรงมีพระทัยละเอียดอ่อนเห็นคุณค่าในความรักของผู้อื่นที่มีต่อพระองค์ และทรงมีพระทัยกตัญญูต่อผู้เป็นที่รัก เมื่อทรงตรัสรู้ก็ได้เสด็จกลับมาเทศนาพระสัทธรรม คลายความทุกข์โศกให้ในที่สุด

2.2 ลักษณะเด่นด้านวรรณศิลป์

ในการสื่อเนื้อหาทางความคิดและอารมณ์ที่ลึกซึ้งซึ่งข้างต้นนี้ ผู้ทรงนิพนธ์ย่อมต้องอาศัยการประกอบวัสดุอย่างเหมาะสมด้วย กลวิธีทางวรรณศิลป์ในพระปฐมสมโพธิกาเป็นสิ่งที่เลือกเฟ้นมาสร้างงานอย่างประณีตเพื่อการสื่อสารที่มีพลัง ดังจะสรุปออกมาเป็น 3 หัวข้อ ได้แก่ คำประพันธ์ องค์กรบทางภาษา และกลวิธีการสร้างจินตภาพ

2.2.1 คำประพันธ์

พระนิพนธ์นี้จัดเป็นร้อยแก้วกวีนิพนธ์ (poetic prose) กล่าวคือมีลักษณะเป็นความเรียง ซึ่งมีการเลือกสรรเสียงและความหมายของคำ กลุ่มคำ และประโยคเพื่อสื่อเนื้อหาทั้งทางความคิดและอารมณ์ ให้เกิดความกระตือรือร้นหรือโน้มน้าวใจ แต่ไม่มีข้อบังคับทางฉันทลักษณ์อย่างตายตัวเช่นร้อยกรอง พระนิพนธ์นี้ไม่บังคับสัมผัสและจำนวนคำในวรรค แต่ก็ปรากฏการใช้สัมผัสระหว่างวรรคคล้ายร้อยแก้วในบางวรรค และในบางช่วงตอนก็มีทั้งสัมผัสระหว่างวรรคและสัมผัสภายในวรรคด้วย

เมื่อพิจารณาการใช้สัมผัสระหว่างวรรคก็พบว่า เป็นไปอย่างกลมกลืนกับเนื้อหาทั้งทางความคิดและอารมณ์ ดังที่มีสัมผัสระหว่างวรรคในข้อความที่เป็นพระดำริและพระดำรัสของพระพุทธเจ้าในเหตุการณ์สำคัญ สัมผัสระหว่างวรรคยังปรากฏอย่างต่อเนื่องในช่วงที่แสดงความเข้มข้นของอารมณ์โศก ดังเช่นในบทคร่ำครวญด้วยความโศกของพระนางพิมพาใน“พิมพาพิลาปปริวรรต” ความประสานเสียงของคำและกลุ่มคำในวรรค และระหว่างวรรคกระตุ้นให้ผู้รับพินิจสารทางอารมณ์อันซับซ้อนของพระนาง เข้ากับเนื้อความที่เป็นการคร่ำครวญอันต่อเนื่องหนักหน่วง

น่าสนใจว่า มีการปรับเสียงท้ายในคำบาลีสันสกฤตบางคำเพื่อให้เกิดจังหวะของเสียงหรือสัมผัสกับคำในวรรคถัดไปด้วย เช่น อาตมา และ อาตมะ

ข้อความที่มีทั้งสัมผัสระหว่างวรรคและสัมผัสภายในวรรคเป็นวัสดุที่รจนาเพื่อกระตุ้นให้ผู้รับสารเพ่งพินิจในเหตุการณ์พิเศษ เช่น ในตอนที่พระโพธิสัตว์ทรงตั้งพระทัยมั่นที่จะขจัดกิเลส สัมผัสภายในวรรคนั้นก็ยังมีทั้งที่เป็นสัมผัสสระ และสัมผัสอักษร ในส่วนของสัมผัสอักษรนั้นสังเกตได้ว่า มักเป็นคำซ้อน เช่น เนื้อหนัง แห่งเหือด หมายถึงมัน ย่ำเหยียบ สิ้นสูญ พ่ายแพ้ เป็นต้น สัมผัสระหว่างวรรคและสัมผัสภายในวรรคยังเอื้อต่อการแสดงกระบวนการคิดของพระพุทธเจ้าในตอนที่ยังตรัสรู้พระสัมพันธัญญุตญาณ แสดงการคิดอย่างเป็นขั้นตอน และบ่งชี้ว่าพระองค์ทรงใคร่ครวญด้วยพระองค์เองด้วยความเพียรและพระปัญญา ในฉากพรรณนาธรรมชาติก็เช่นกัน อธิบายได้ว่าประกอบขึ้นเพื่อกระตุ้นให้ผู้รับสารเพ่งพินิจความหมายแฝงที่มากกว่าการแสดงฉากเท่านั้น นั่นคือการเน้นวีรกรรมอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้าซึ่งแม้แต่ธรรมชาติก็ร่วมรับรู้

2.2.2 องค์ประกอบทางภาษา

เนื่องจากภาษาเป็นวัสดุของบทประพันธ์ องค์ประกอบของภาษา ทั้งคำศัพท์ และประโยค จึงเป็นวัสดุที่มีบทบาทในการสื่อความหมายสำคัญในพุทธประวัติ และเป็นปัจจัยในการสร้างพลังทางสุนทรียภาพ ดังการศึกษาต่อไปนี้ ในด้านคำศัพท์ในพระนิพนธ์นี้มีการใช้คำศัพท์ภาษาบาลีและสันสกฤตเป็นจำนวนมากอย่างโดดเด่น เพื่อสื่อความหมายอันสูงค่าและน่าอัศจรรย์ใจแห่งคุณลักษณะของพระพุทธองค์ สื่อสารสาระแห่งหลักธรรมในพุทธศาสนา และสื่อเนื้อหาทางอารมณ์ความรู้สึก

ในพระนิพนธ์นี้มีคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา อยู่ 4 กลุ่ม ได้แก่

- 1) คำศัพท์ที่เป็นพระสมัญญานาม ซึ่งมีความหมายไปในทางยกย่องเชิดชูพระพุทธองค์ มีทั้งพระสมัญญานามที่ใช้ในช่วงก่อนตรัสรู้ เช่น พระโพธิสัตว์ พระบรมโพธิสัตว์ พระมหาสัตว์ ซึ่งเน้นการยกย่องพระโพธิสัตว์ในแง่เป็นสัตว์ผู้ยิ่งใหญ่ สัตว์ผู้มีปัญญา พระสมัญญานามที่ใช้ในช่วงหลังตรัสรู้ มีทั้งที่ยกย่องเชิดชูในแง่เป็นผู้บรรลุมรรคผล เช่น พระพุทธสรพรเพชญ์ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระบรมนราสภ และยกย่องในด้านความเป็นศาสดาหรือผู้สอน เช่น พระบรมครู พระโลกนาถ พระบรมโลกุตมาจารย์ พระสมัญญานามในช่วงก่อนและหลังตรัสรู้ก็เป็นไปในทางยกย่องเชิดชูเช่นกัน เช่น พระชินสีห์ พระมหาบุรุษ องค์พุทธางกูร
- 2) คำศัพท์ที่เป็นพุทธสรพนาม ที่พบมี 2 คำ ได้แก่ อาตมาหรืออาตมะ และ ตถาคต คำว่าอาตมาหรืออาตมะปรากฏใช้แทนพระองค์ในช่วงก่อนตรัสรู้ แสดงความไม่ยกตนเหนือผู้อื่น ดังเห็นได้ว่า ตัวละครอื่น ๆ ก็ใช้คำว่า อาตมาหรืออาตมะเป็นสรพนามแทนตนด้วยเช่นกัน ส่วนสรพนามบุรุษที่ 2 ที่ใช้คู่กับอาตมาหรืออาตมะก็คือคำว่า ท่าน ส่วนคำว่า ตถาคต ซึ่งหมายถึง ผู้หลุดพ้นจากห้วงทุกข์แล้ว ปรากฏในช่วงหลังตรัสรู้ เน้นย้ำภาวะความเป็นผู้หลุดพ้นจากทุกข์ของพระพุทธเจ้า
- 3) คำศัพท์ที่เป็นพุทธกริยา มีทั้งที่เป็นราชาศัพท์ที่ใช้กับพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ เช่น เสด็จ เสวย ตรัส และคำที่มี ทรง,ทรงพระ,มีพระ นำหน้า เช่น ทรงนั่ง ทรงพระปรารภ มีพระพุทธปริวิตก แสดงการยกย่องเชิดชูให้ทรงอยู่ในสถานะที่

สูงส่ง คำที่ใช้แสดงสถานะบรรพชิต เช่น ฉันท ทรงรับอาราธนา บังเกิดพระอาพาธ ศัพท์ที่นำคำว่า พุทธ ไปประกอบกับคำกริยาราชศัพท์ เช่น ทรงพระพุทฺธจินตนา เสด็จพระพุทฺธดำเนิน เปล่งพุทฺธอุทาน และศัพท์อื่นๆที่สร้างขึ้นในพระนิพนธ์นี้ เช่น ทรงพระอนุสรจินดา ทอดพระนัยน์เนตรทัศนากำปิจจุปการสนองคุณ 4) คำศัพท์ที่เกี่ยวกับปรัชญาและหลักธรรมในพระพุทธศาสนา คำศัพท์กลุ่มนี้ได้ให้ความเข้าใจในความเป็นพระพุทธเจ้าและการประกาศพระศาสนา มีทั้งที่เป็นศัพท์ที่หมายถึงสิ่งที่พระโพธิสัตว์ทรงต่อสู้(กิเลส) เช่น ราคาทิกิเลส ราคาภริติ ตัณหา อปปรชกษชาติ และศัพท์ที่หมายถึงสิ่งที่ตรัสรู้ มีทั้งที่มีความหมายว่า ญาณ ที่แปลว่า ความรู้ เช่น (พระ)ไตรลักษณ์ญาณ (พระ)ปัจเจกโพธิญาณ ติกขญาณ และศัพท์ที่มีความหมายว่า พระสัทธรรม เช่น (พระ)ปฏิจาสุมุปาบทธรรม (พระ)โลกุตตรธรรม นียยานิกธรรม

คำศัพท์ที่มุ่งผลทางวรรณศิลป์ ผู้วิจัยพบว่า มีคำศัพท์ที่มุ่งผลทางวรรณศิลป์ที่โดดเด่น 3 หมวด ได้แก่ คำแสดงความสว่างไสวรุ่งโรจน์ คำแสดงเสียงอันดังกึกก้อง และคำแสดงความเคลื่อนไหวและการเคลื่อนที่ โดยพบคำบาลีสันสกฤตเป็นจำนวนมากในกลุ่มคำแสดง ความสว่างไสวรุ่งโรจน์และคำแสดงเสียงอันดังกึกก้อง อธิบายได้ว่านอกจากจะช่วยในการหลากคำแล้ว เมื่อใช้ในรูปคำซ้อนก็ยิ่งเสริมความหมายซึ่งกันและกัน เช่น ไพโรจน์พรรณราย โอภาสแจ่มจรัส หรือเมื่อประกอบเป็นคำสมาสก็เน้นให้เด่นเป็นพิเศษขึ้น เช่น รุจิโรภาส มหาหสิตากการ คำแสดงความสว่างไสวรุ่งโรจน์มักปรากฏในบทพรรณนาดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ พระมหาโพธิ์ พระฉัพพรรณรังสีพระวรกายของพระพุทธเจ้า และวัตถุที่มีความแวววาว เช่น คำว่า จารุญ ชัชวาล โขตนาการ รุ่งโรจน์ เลื่อมประพราย คำแสดงเสียงอันดังกึกก้อง ประกอบด้วยคำเลียนเสียงธรรมชาติ และคำซึ่งสื่อ ความหมายถึงเสียงของแผ่นดินไหว พายุร้อง พายุผ่า เสียงคลื่น เช่น กึกก้อง นฤนาท โครมครึก เปรี้ยง ๆ สนั่น เสียงร้องของสัตว์ เช่น (แมด)สีหนาท (ร้อง)โกญจนาท เสียงของเหล่า เทพยดาและสัตว์หิมพานต์ เช่น แซ่ซ้องเสียง แซ่ซ้องร้อง นีสนั่น อ้ออึง เอิกเกริก คำแสดงเสียงอันดังและไพเราะของเสียงดนตรี และเสียงนกร้อง เช่น กึกก้อง เนียรนาท ประโคม ระดม เสียงที่ไพเราะกลมกลืนกัน เช่น ประสานเสียงไพเราะ มธุรสศัพท์จับใจ ไพเราะเจริญจิต ส่วนคำแสดง ความเคลื่อนไหวและการเคลื่อนที่ ส่วนใหญ่เป็นคำกริยาเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวและการเคลื่อนที่ มักเป็นคำไทย เช่น กระหับ ยกย้าย ย่างเหยียบ ผ่นโผน งอกขึ้น บินมา บินวะวูว่อน เป็นต้น

องค์ประกอบทางภาษาในด้านประโยค ผู้วิจัยพบว่าพระปฐมสมโพธิกามีจุดเด่น ในด้านการผูกประโยคที่มีความสัมพันธ์กันอย่างต่อเนื่องด้วยเหตุและผล แม้ส่วนใหญ่จะเป็น ประโยคขนาดยาว ด้วยโครงสร้างประโยคแบบประโยคความรวม และประโยคความรวมแบบซับซ้อน แต่ก็ได้ดึงดูดใจให้ผู้รับสารติดตามอ่านจบจบประโยคด้วยความหมายที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กัน

2.2.3 กลวิธีการสร้างจินตภาพ

กลวิธีการสร้างจินตภาพที่โดดเด่นที่พบในพระนิพนธ์นี้ก็คือ ความเปรียบและ สัญลักษณ์(imagery and symbol) และความขัดกัน(contrast)

ความเปรียบและสัญลักษณ์ที่โดดเด่น ได้แก่ บุคคลวัต(personalification) อุปมานิทรรศน์(allegory) อุปมา(simile) และสัญลักษณ์(symbol)

บุคคลวัตในพระนิพนธ์นี้เป็นการให้ธรรมชาติแสดงอาการอย่างบุคคล และให้นามธรรมมีกิริยาอาการอย่างบุคคลด้วย ซึ่งปรากฏอยู่ทั่วไปในพระนิพนธ์ บุคคลวัตดังกล่าวนี้ช่วยสื่อความหมายเน้นความเป็นมหาบุรุษของพระพุทธเจ้า ซึ่งแม้แต่ธรรมชาติอันยิ่งใหญ่ยังร่วมรับรู้สนับสนุน เอาใจช่วย ในการกระทำกิจต่างๆของพระองค์ กลวิธีสื่อสารเช่นนี้แสดงการสืบทอดโลกทัศน์จากสมัยอยุธยา ในแง่ที่เทพกับธรรมชาติเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และคอยรักษาความดีงามของโลกไว้(กอบกอายุจณ์ ภิญโญมารคและคณะ, 2552 : 495) แต่เทพและธรรมชาติก็ไม่ได้มีหน้าที่บันดาลโชคชะตาแก่มนุษย์ เนื่องด้วยตามหลักพุทธศาสนา มนุษย์กำหนดความเป็นไปของชีวิตด้วยตนเอง แม้กระนั้นเทพและธรรมชาติก็ยังช่วยแบ่งเบาความทุกข์ของคนดีในยากที่ตกทุกข์ได้ในยามคับขัน (ดวงมน จิตรจรรย์, 2544 : 95) บุคคลวัตในพระนิพนธ์นี้ก็เช่น พระแม่ธรณีผุดขึ้นมาจากปลูพีเป็นพยานรู้เห็นการบำเพ็ญทานของพระโพธิสัตว์ หรือเมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จยังป่าไม้รังเพื่อจะสถิตย์โพธิบัลลังก์ต่อสู้อริชชัยพระยามาร ธรรมชาติในป่านั้นก็แสดงการเคารพบูชา เอาใจช่วยพระองค์ให้อาชนะพระยามารได้สำเร็จ ธรรมชาติยังแสดงความโศกเศร้าเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ส่วนบุคคลวัตที่เป็นนามธรรมก็เช่น พระบารมี 30 ประการที่มาอาสาศระโพธิสัตว์ร่วมต่อสู้เอาชนะพระยามาร เป็นการสร้างนามธรรมให้เป็นรูปธรรม ให้ความเข้าใจว่ากุศลกรรมสามารถลดทอน ต้านทาน และขจัดกิเลสในจิตใจมนุษย์ได้

กลวิธีเปรียบเทียบแบบอุปมานิทรรศน์ปรากฏอย่างโดดเด่นในปริจเฉทที่ 9 “มารวิชัย-ปวิวรรต” อุปมานิทรรศน์ที่พบนี้เป็นการแสดงสภาวะทางจิตของพระโพธิสัตว์ขณะที่ดับกิเลสในพระทัย พระย้าวสตีมารเป็นสัญลักษณ์แทนกิเลสของพระองค์ ผู้ทรงนิพนธ์ทรงสื่อความหมายว่าการขจัดกิเลสเป็นสิ่งที่ยากลำบากและต้องกระทำด้วยตนเอง ด้วยการให้พระโพธิสัตว์เผชิญกับกองทัพพระยามารอันยิ่งใหญ่และนำหวาดหวั่นด้วยพระองค์เอง และขับเน้นความกล้าหาญของพระโพธิสัตว์ในการขจัดกิเลสอย่างไม่หวั่นไหว ด้วยภาพความน่ากลัวของทัพมาร แม้ฝ่ายมารจะมีพลเสนามารเป็นจำนวนมาก แต่ฝ่ายพระโพธิสัตว์ก็มีสิ่งที่ช่วยต้านทานเช่นกัน คือบารมีโยธา ในการต่อสู้ของพระโพธิสัตว์กับพระยามารแม้จะมีการปะทะกันของกิเลสกับจิตที่เป็นกุศล แต่ก็มี การแสดงว่าจิตฝ่ายกุศลของพระองค์มีอำนาจเหนือกว่ากิเลส ดังจะเห็นว่าความรุนแรงที่พระยามารบันดาลมาโจมตีพระโพธิสัตว์นั้น พอมาถึงพระวรกายกลับกลายเป็นดอกไม้อันงดงามหล่นลงสักการบูชาทั้งสิ้น ในท้ายที่สุดเมื่อพระยามารไม่สามารถใช้กำลังเอาชนะพระองค์ได้ ก็ได้ให้เหล่าพลเสนามารอ้างว่าตนมีสิทธิ์ในการครอบครองโพธิบัลลังก์ และขับไล่พระโพธิสัตว์ให้ลุกออกไป เพื่อตนจะได้เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณของโลก ให้มนุษย์ไม่อาจสามารถหลุดพ้นจากกิเลสตัณหาได้ พระแม่ธรณีก็ได้ผุดขึ้นมาจากพื้นปลูพี บิดน้ำในโมลี แล้วน้ำทักษิโณทกซึ่งแสดงถึงการบำเพ็ญทานมาเป็นอันมากตั้งแต่อดีตชาติของพระโพธิสัตว์ ก็หลั่งไหลมาเป็นกระแสน้ำพัดพาเหล่ามารแตกพ่ายไป สื่อความหมายว่ากุศลกรรมสามารถต้านทานและขจัดกิเลสในจิตมนุษย์ได้

ในพระนิพนธ์นี้มีการใช้ความเปรียบอุปมาเป็นจำนวนมาก และใช้คำในการเปรียบอย่างหลากหลาย เช่น *ครุณา ดุจ ตั้ง ประดุจ ปานประดุจ* เป็นต้น มีทั้งที่เป็นการเปรียบพระพุทธรูปกับเทพยดา ซึ่งสื่อความหมายถึงความงามเป็นอันมากพระองค์ ในการเปรียบพระองค์กับเทพยดาในช่วงก่อนบรรพชา ยังสื่อความหมายว่าทรงได้รับโลกียสุขเป็นอันมาก ส่วนการเปรียบพระพุทธรูปกับสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติ เช่น ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ นอกจากจะสื่อความหมายถึงพระวรกายอันงามแล้ว ยังยกย่องเชิดชูพระองค์ด้วย มีการเปรียบส่วนต่างๆ ของพระวรกายกับสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติด้วย ซึ่งก็มีทั้งความเปรียบที่ซ้ำกับที่มีในวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ และความเปรียบเฉพาะ ส่วนความเปรียบอุปมาอื่น ๆ ก็พบได้ทั่วไปในพระนิพนธ์ ใช้เพื่อสร้างจินตภาพแก่ผู้รับสาร และส่วนใหญ่ก็เป็น การเปรียบสิ่งที่ต้องการอธิบายกับสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติ บ่งชี้ถึงทัศนะของผู้ทรงนิพนธ์ที่ว่ามนุษย์นั้น ผูกพันและเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ

สัญลักษณ์ที่พบในพระนิพนธ์นี้มีความหมายที่โยงไปสู่การบรรลุพระโพธิญาณของพระพุทธรูป เช่น การข้ามแม่น้ำอโนมา ในตอนก่อนที่พระโพธิสัตว์เสด็จออกจากพระนครเพื่อจะบรรพชาหมายถึงการข้ามพ้นจากสังสารวัฏ แสงสว่างเป็นสัญลักษณ์ของปัญญา ขจัดความมืดซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของอวิชชา เช่น แสงสว่างในยามเช้าเมื่อพระพุทธรูปเจ้าตรัสรู้ แสงสว่างของพระฉัพพรรณรังสีซึ่งโอบอุ้มออกจากพระสรีรกายของพระพุทธรูปเจ้าเมื่อบรรลุพระสัมโพธิญาณโดยบริบูรณ์แล้ว เป็นต้น ส่วนสัญลักษณ์ พระยามาร อันมีความหมายโยงไปถึง กิเลส ไม่เพียงแต่หมายถึงกิเลสในพระทัยของพระโพธิสัตว์ในตอนที่ยังขจัดกิเลสแล้ว ยังหมายถึงกิเลสในจิตใจของสัตว์โลกทั้งปวงซึ่งยังดำรงอยู่ในโลกอีกด้วย ดังเห็นได้จาก แม้พระพุทธรูปเจ้าจะขจัดกิเลสในพระทัยแล้ว มารก็ยังอยู่และคอยแสวงหาโอกาสที่จะกำจัดพระพุทธรูปเจ้า เช่นมาอาราธนาให้เสด็จดับขันธปรินิพพาน เป็นต้น

กลวิธีการสร้างจินตภาพอีกประการหนึ่งที่พบในพระปฐมสมโพธิกถาก็คือ ความขัดกัน(contrast) มีทั้งความขัดกันของความสงบซึ่งเป็นลักษณะของอริยบุคคลกับความทุกข์อันเป็นลักษณะของปุถุชน ได้แก่ ความขัดกันของความสงบกับความโศก ดังเห็นจากความสงบของพระพุทธรูปเจ้าตัดกับความโศกของตัวละครอื่น ๆ เช่น พระนางพิมพา พระอานนท์ พระนางมหาปชาบดีโคตมี เป็นต้น ความขัดกันของความสงบกับโทสะ ดังในตอนที่พระโพธิสัตว์ต่อสู้กับพระยามาร ความสงบของพระองค์ตัดกับโทสะอันรุนแรงของพระยามารอย่างชัดเจน แสดงความแตกต่างอย่างแจ่มชัดของจิตอันสงบกับจิตที่เป็นทุกข์เพราะกิเลส และความขัดกันของความรุนแรงกับความอ่อนโยนงดงามด้วย เช่น ในเหตุการณ์การต่อสู้ของพระโพธิสัตว์กับพระยามาร เมื่อพระยามารบันดาลฤทธิ์ให้เกิดเป็นวัตถุนันตรายต่าง ๆ กระทบอันตรายแก่พระโพธิสัตว์ แต่เมื่อสิ่งที่เป็นอันตรายนั้นมาถึงพระวรกาย ก็กลับกลายเป็นดอกไม้ทิพย์หล่นลงบูชาพระองค์ทั้งสิ้น ภาพเหตุการณ์ดังกล่าวนี้แสดงการปะทะกันของกุศลจิตกับกิเลสในพระทัย ทั้งยังแสดงว่ากุศลจิตของพระโพธิสัตว์นั้นมีพลังอำนาจเหนือกว่ากิเลส ดังเห็นได้ว่าความรุนแรงได้แปรเปลี่ยนเป็นความอ่อนโยนงดงาม

กล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงแสดงพุทธประวัติในพระปฐมสมโพธิกถา ด้วยการดำเนินพระชนม์ชีพของพระพุทธเจ้าเฉกเช่นมหาบุรุษ พระพุทธองค์ทรงเผชิญปัญหาอย่างปูลุชนด้วยคุณธรรมอันสูงส่งประการต่าง ๆ เช่น การตัดอลัยในพระราชหฤถุมารเพื่อเสด็จบรรพชาด้วยความเสียสละและมุ่งมั่นที่จะนำพาสรรพสัตว์พ้นห้วงทุกข์ การแสวงหาทางหลุดพ้นด้วยความเพียรและปัญญา การสถาปนาพระพุทธศาสนาในบริบทสังคมที่มีแนวคิดที่ต่างจากพระองค์ด้วยพระเมตตา ความเพียร ฯลฯ ทรงเผชิญปัญหาด้วยคุณธรรมเพื่อบรรลุเป้าหมายสูงสุดแห่งพระชนม์ชีพคือการบรรลุธรรมและนำพาสัตว์โลกพ้นทุกข์ ซึ่งไม่ใช่เป้าหมายอันเป็นไปเพื่อพระองค์เอง หากแต่เพื่อมวลมนุษย์ทั้งปวง แสดงถึงคุณค่าอันยิ่งใหญ่ของชีวิตมนุษย์ที่จะอุทิศตนเพื่อผู้อื่น นอกจากนี้ยังสื่อความหมายด้วยว่ามนุษย์สามารถเผชิญปัญหาในชีวิตด้วยความทุกข์ และบรรลุเป้าหมายแห่งชีวิตได้ด้วยคุณธรรม แม้จะยากลำบากเพียงใด ก็มีใช้สิ่งที่จะเป็นไปไม่ได้ ผู้ทรงนิพนธ์ทรงแสดงความหมายของชีวิตอันลึกซึ้ง ในกรอบความคิดทางพระพุทธศาสนา ซึ่งได้รับการขัดเกลาบ่มเพาะจากสังคมในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นที่มีความเบ่งบานทางปัญญา ผ่านการประกอบวัสดุคือภาษา ด้วยกลวิธีทางวรรณศิลป์อย่างประณีตบรรจง ส่งผลต่อการสื่อสารเนื้อหาอย่างมีพลัง จึงกล่าวได้ว่าพระปฐมสมโพธิกถาเป็นพระนิพนธ์ที่เปี่ยมไปด้วยสุนทรียภาพอย่างแท้จริง และเป็นบทประพันธ์สำคัญแห่งยุคที่มีความเชื่อมั่นในการสร้างสรรค์ทางวรรณศิลป์ว่าเป็นเครื่องหมายแห่งภูมิปัญญา ทัดเทียมกับงานยุคก่อน ทั้งยังสามารถสื่อสารกับคนร่วมยุคของตนได้ ท่ามกลางความคาดหวังว่าผลงานจะเป็นส่วนหนึ่งของกิจการต้านทานการคุกคามของวัฒนธรรมตะวันตก ลักษณะของพระพุทธเจ้าในการเล่าพุทธประวัติเชิงชีวประวัติซึ่งแสดงแนวคิดมนุษยนิยมในพระนิพนธ์นี้ ยังสอดคล้องกับตัวละครเอกในวรรณคดีชิ้นอื่น ๆ ร่วมยุค ในแง่ที่ตัวเอกมีการเผชิญปัญหาอย่างบุคคล ท่ามกลางความชื่นชม สนับสนุนและเอื้ออำนวยโดยเฉพาะในยามคับขัน จากทวยเทพและธรรมชาติ ชับเน้นความเป็นบุคคลที่น่าชื่นชมในฐานะมนุษย์ผู้ซึ่งเพียรเอาชนะปัญหา บรรลุสู่เป้าหมายแห่งชีวิต ด้วยศักยภาพทั้งทางด้านจิตใจ ปัญญาและความสามารถของตน

ข้อเสนอแนะ

ควรมีการศึกษาผลงานเชิงพุทธประวัติในสมัยต่อมา โดยพิจารณาเปรียบเทียบกันในด้านเนื้อหาและกลวิธีทางวรรณศิลป์เพื่อดูพัฒนาการทางด้านเนื้อหา รูปแบบ และวัจนลีลาของผู้แต่ง